

Κεραμεύς (*ke-ra-me-u*) και Κεράμεια (*ke-ra-me-ja*) στις μυκηναϊκές πινακίδες Γραμμικής Β

I. οἱ δ' ὅτε μὲν θρέξασκον ἐπισταμένοισι πόδεσσι
ῥεῖα μάλ', ὥς ὅτε τις τροχὸν ἄρμενον ἐν παλάμῃσιν
ἔζόμενος κεραμεὺς πειρήσεται, αἴ κε θέησιν·

Με το χωρίο αυτό στη ραψωδία Σ της Ιλιάδας (στίχ. 599-601), στην οποία περιγράφεται η περίτεχνα ιστορημένη ασπίδα του Αχιλλέα, πρωτομαρτυρείται σε αλφαβητική γραφή ο επαγγελματικός όρος *κεραμεύς*¹. Η αναφορά, όμως, στην ιδιότητα του κεραμέα δεν γίνεται εδώ άμεσα, ως πρωτογενής δηλαδή αφηγηματική αυταξία, μέσα από την περιγραφή, λόγω χάρις, κάποιου κεραμικού εργαστηρίου και/ή των δραστηριοτήτων του, αλλά πλάγια, σ' ένα σχήμα παρομοίωσης, ενισχυτικής μιας εικόνας χοροῦ². Συγκεκριμένα σε χοροστάσι, συγκρινόμενο με το περίφημο χοροστάσι που κατασκεύασε ο Δαίδαλος στην Κνωσό για την Αριάδνη, εικονίζονται, εκτός από νεάνιδες, και νεαροί χορευτές, των οποίων τα πόδια είναι ασκημένα στον χορό

και τόσο ανάλαφρα σαν τον τροχό που γυρίζει εύκολα μες στις παλάμες του καθιστού κεραμοπλάστη καθώς τον δοκιμάζει, πριν πιάσει δουλειά —εικόνα παραστατική, ωστόσο γενικευτική και άχρονη. Στον ίδιο λίγο πολύ χρονικό ορίζοντα ξαναβρίσκουμε τον κεραμέα στα *Ἔργα και Ἡμέραι* του Ησιόδου (στίχ. 24-26), εκεί που ο ποιητής μιλάει για τον ανταγωνιστικό ζήλο ανάμεσα στους ανθρώπους, και ιδιαίτερα σε κύκλους ομοτέχνων³:

[...] ἀγαθὴ δ' Ἔρις ἦδε βροτοῖσιν.
καὶ κεραμεὺς κεραμεὶ κοτέει καὶ τέκτωνι τέκτων
καὶ πτωχὸς πτωχῷ φθονέει καὶ ἀοιδὸς ἀοιδῷ.

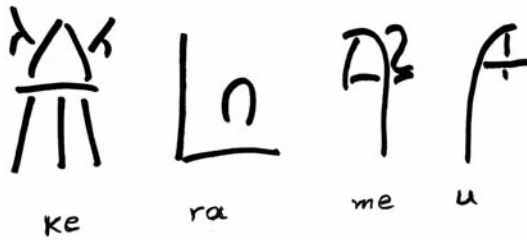
Αυτές, όμως, οι πρώιμες μαρτυρίες του όρου *κεραμεύς* σε αλφαβητική ελληνική δεν είναι και οι αρχαιότερες της γλώσσας μας. Η αποκρυπτο-

* Για γόνιμες συζητήσεις γύρω από το θέμα των κεραμέων στη Γραμμική Β εκφράζω ιδιαίτερες ευχαριστίες στον συνεργάτη μου Βασίλη Πετράκη, ο οποίος πρόθυμος «στρατεύθηκε» και στην πινακολογική δεοντολογία των σχετικών επιγραφικών τεμηριών. Πολύτιμη στάθηκε, κατά τη συγγραφή του άρθρου, η βοήθεια και των συναδέλφων Βικτώριας Σαμιπετάι, Κώστα Καλογερόπουλου, Γιώργου Ζάχου, Τίνας Μπολώτη, Αλεξάνδρας Ροζοκόκη, καθώς και του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου, που τους ευχαριστώ και αυτούς θερμά.

1. Edwards 1991, 230. Eckstein 1974, 26-27 (*Der Kerameus*). Ενδεικτικό ίσως για τη χαμηλή κοινωνική θέση των κεραμέων στην ομηρική κοινωνία είναι το γεγονός ότι στη ραψωδία ρ της Οδύσσειας (στίχ. 381-387) ανάμεσα στους δημιουργούς (μάντις, γιατροί, μαραγκοί, αοιδοί) που απαριθμεί ο χοιροβοσκός Εύμαιος ως άξιους να προσκαλέσει κανείς στο σπίτι του αυτοί απουσιάζουν.

2. Μία ζωντανή εικόνα κεραμικού εργαστηρίου μάς παραδίδεται στον Ψευδο-Ηροδότειο βίο (*Περί Όμηρου γενέσιος και ηλικίας και βιοτής*, 32), όπου ομάδα κεραμέων καλεί τον Όμηρο, κατά το πέρασμά του από τη Σάμο, να τους τραγουδήσει, υποσχόμενοι να τον ανταμείψουν με κεραμικά έργα τους· κι αυτός ανταποκρίνεται —το τραγούδι του, που παρατίθεται στο σχετικό χωρίο, εκαλείτο *Κάμινος* (West 2003, 390-397). Με τον τίτλο *Κεραμείς* αποδίδεται από τον Ησύχιο τον Μιλήσιο στον Όμηρο και ένα άλλο ποίημα, το οποίο πιθανότατα ήταν το ίδιο με το *Κάμινος*, West 2003, 430.

3. West 1978, 147. Scheibler 21992, 151. Για την εργασιακή αντιπαλότητα ανάμεσα σε κεραμείς του τέλους του 6ου αι. π.Χ. βλ. την επιγραφή «ΩΣ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΕΥΦΡΟΝΙΟΣ» στον αμφορέα του Ευθυμίδα, Μόναχο Antikensammlungen 2307: ARV² 26. Beazley *Addenda*² 156.

Εικ. 1. Ο όρος κεραμεύς στη συλλαβογραφική του μορφή σε πινακίδες της Γραμμικής Β.

γράφηση της συλλαβογραφικής μυκηναϊκής Γραμμικής Β το 1952 από τον Michael Ventris ήρθε να προσδώσει στον όρο, όπως και σε μια χορεία ακόμη εξειδικευμένων τεχνιτών, πρόσθετη παράδοση —και μάλιστα γραπτή— έξι περίπου αιώνων. Από γλωσσική και γραμματική άποψη ο μυκηναϊός κεραμοπλάστης, ο *ke-ra-me-u* (κεραμεύς) των πινακίδων (Εικ. 1)⁴, συστοιχίζεται απόλυτα με τον όρο *κεραμεύς* των ιστορικών χρόνων ως λέξη τριτόκλιτη εις *-ευς*, με τη χαρακτηριστική δηλαδή κατάληξη που συναντάται στην μυκηναϊκή εποχή, όπως άλλωστε και στους ιστορικούς χρόνους, σε ανθρωπωνύμια (*a-ki-re-u*/Αχιλλεύς, *si-mi-te-u*/Σμινθείς), σε επαγγελματικούς όρους (*ka-ke-u*/χαλκεύς, *ka-na-pe-u*/κναφεύς), αλλά και σε λογής τέχνεργα (**a-pi-ro-re-u*/**άμφιφορεύς*, **ka-ra-re-u*/**γλαρεύς*).

Τις περισσότερες ρητές μαρτυρίες του μυκηναϊκού όρου *ke-ra-me-u* —ήτοι, τέσσερις συνολικά— τις χρωστάμε έως τώρα σε πινακίδες του ανακτορικού αρχείου της Πύλου (PY An 207.7, Cn 1287.4, En 467.5, Eo 371.1)⁵, μία προέρχεται από τις Μυκήνες (MY Oe 125)⁶, ενώ σε πινακίδα της Κνωσού (KN Ap 639.7)⁷ η λέξη παραδίδεται άπαξ σε γένος θηλυκό ως *ke-ra-me-ja* (κεράμεια ή κεραμεία) που, όπως θα δούμε στο τέλος, δεν πρόκειται για επαγγελματικό όρο ή αξίωμα, όπως είχε αρχικά υποστηριχθεί, αλλά για γυναικείο προσωπικό όνομα (Εικ. 2).

II. Οι *ke-ra-me-we* (κεραμήφες > κεραμείς) των πινακίδων της Γραμμικής Β, σε αντίθεση με τους «λογοτεχνικούς» ομότεχνους τους σε Όμηρο και Ησίοδο, είναι πρόσωπα υπαρκτά, που δραστηριοποιούνται σε πλαίσιο ανακτορικό, εμπλεκόμενοι και αυτοί στο σύνθετο οικονομικό σύστημα της εποχής. Κανένας τους, ωστόσο, δεν καταχωρίζεται στα αρχειακά κατάστιχα με αφορμή κάποια συγκεκριμένη κεραμική δραστηριότητα ή σχετική παραγωγική δόσοληψία με το ανάκτορο, στοιχεία που μόνον έμμεσα συνάγονται από τη δηλωμένη επαγγελματική ιδιότητα του *ke-ra-me-u*, αν και, όπως θα δούμε, δεν λείπουν, πιστεύω, κάποιες έμμεσες καταγραφές κεραμέων σε Πύλο και Κνωσό σε συνάρτηση με την παραγγελία/παράδοση ψευδόστομων αμφορέων, ενώ και οι επιγραφές πάνω σε μερικούς ψευδόστομους από την ηπειρωτική κυρίως Ελλάδα αλλά και την Κρήτη ενδέχεται να δηλώνουν επώνυμα συγκεκριμένους κεραμείς.

Η ταυτότητα των ρητά δηλωμένων κεραμέων στην περίπτωση της Πύλου, από την τελευταία χρονιά της ζωής του εκεί ανακτόρου, γίνεται σαφέστερη καθώς δύο από αυτούς καταγράφονται και με το προσωπικό τους όνομα, *pi-ri-ta-wo* (PY En 467.5 και Eo 371.1) και *qe-ta-ko* (PY Cn 1287.4). Μάλιστα ο *pi-ri-ta-wo* (*Βριτάφων ή *Φιλιστάφων), συγκαταλεγόμενος, ως φαίνεται, στους δεκατέσσερις αξιωματούχους τελεστές (*te-re-ta*) της ιερής περιοχής Σφαγιάνες (*pa-ki-ja-ne*), χαρακτηρίζεται πρόσθετα στη μία από τις δύο πινακίδες όπου εμφανίζεται (PY Eo 371.1) με τον επιθετικό προσδιορισμό *wa-na-ka-te-ro* (*Φανάκτηρος), δηλαδή «του άνακτος» ή «ανήκων στο ιδιαίτερο προσωπικό του άνακτα»⁸. Τόσο η επωνυμία τους, που τους προσδίδει συγκεκριμένη υπόσταση στους κόλπους της πυλιακής προσωπογραφίας του εκπνέοντος 13ου αι. π.Χ., όσο και ο ρητός μία φορά προσδιορισμός του *pi-ri-ta-wo* ως κεραμέα του άνακτα (*wa-na-ka-te-ro*) σημαίνουν προφανώς ότι

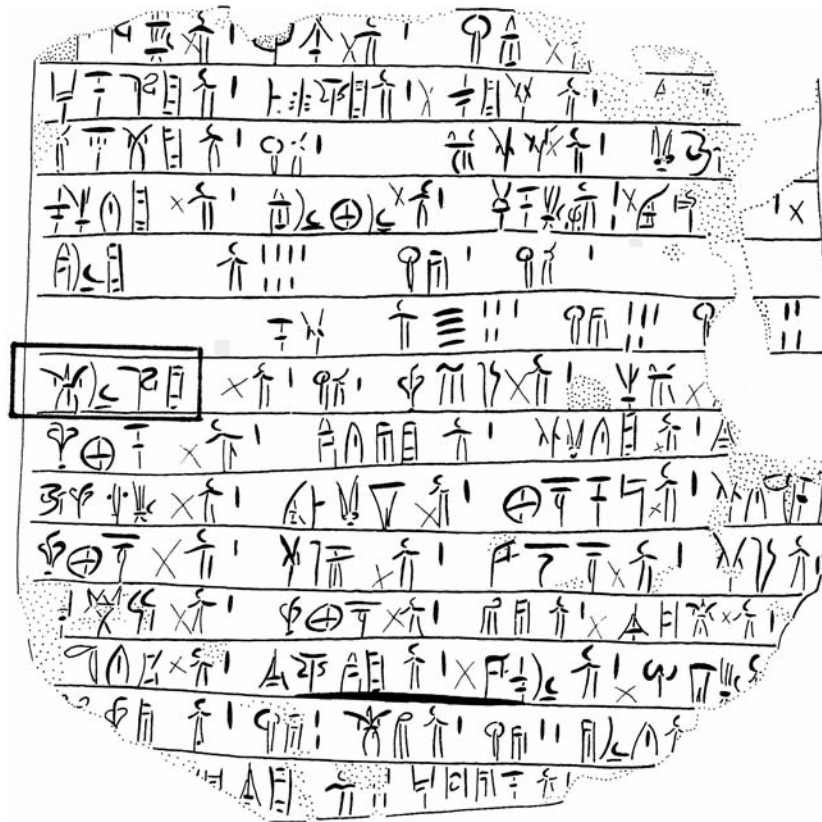
4. Γενικά για τον μυκηναϊκό όρο *ke-ra-me-u* (γεν. *ke-ra-me-wo*/κεραμήφος, δοτ. *ke-ra-me-wi*/κεραμεφι, ονομ. πληθ. *ke-ra-me-we*/κεραμήφες), βλ. ενδεικτικά Ventris – Chadwick ²1973, 553, Glossary. Lindgren 1973, II, 77-78, λ. *ke-ra-me-u*. Palaima 1997.

5. Για τις μεταγραφές των κεμένων βλ. Bennett-Olivier 1973, 47, 76, 112, 119 αντίστοιχα. Lindgren 1973, II, 77-78, λ. *ke-ra-me-u*.

6. Bennett – Chadwick 1958, 60-61.

7. Chadwick – Godart κ.ά. 1986, 236-237.

8. Ειδικά για τον όρο *wa-na-ka-te-ro* ως προσδιοριστικό του *pi-ri-ta-wo*: Ventris – Chadwick ²1973, 250 (130 = Eo 268), πρβλ. και 245-246 (117 = En 01 [467]). Lindgren 1973, I, 95, λ. *pi-ri-ta-wo* και II, 77-78, λ. *ke-ra-me-u*. Palaima 1997.

Εικ. 2. Η σελιδόσχημη πινακίδα Γραμμικής Β KN Ap 639 από την Κνωσό, όπου καταγράφεται ονομαστικά μία ομάδα γοναϊκών. Ανάμεσά τους και η ke-ra-me-ja = Κεράμεια, καταχωριζόμενη στον έβδομο στίχο (το όνομά της εδώ τονίζεται με πλαίσιο).

δεν πρόκειται για απλούς χειρώνακτες κεραμοπλάστες, αλλά, όπως θα δούμε, για άτομα διακριτά στην πυλιακή ανακτορική προσωπογραφία, με οικονομική επιφάνεια στην περίπτωση του ανακτορικού κεραμέα *ri-ri-ta-wo*, που ως τελεστής διαθέτει στις Σφαγιάνες έγγεια περιουσία του τύπου *ko-to-na ki-ti-me-na* (κτοίνᾱ κτίμενᾱ). Ο τόπος δράσης ή διαμονής του άλλου επώνυμου κεραμέα, του *qe-ta-ko* (*K^wεστάκων > *Θεστάκων ή *K^wέστακος > *Θέστακος) της πινακίδας **PY Cn 1287**, η οποία σημειωτέον φέρει στην πίσω πλευρά της εγχάρακτο σκαρίφημα λαβυρίνθου⁹, δεν μνημονεύεται ρητά, πράγμα που σημαίνει, σύμφωνα με τις καταστιχογραφικές πρακτικές της εποχής, τη δραστηριοποίησή του στην ίδια την Πύλο -πιθανότατα σε συνάρτηση με το ανάκτορο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το όνομα *qe-ta-*

ko εμφανίζεται σε τρεις ακόμη πυλιακές πινακίδες, με σαφείς όμως ενδείξεις ότι δεν πρόκειται πάντα για το ίδιο πρόσωπο, αλλά για συνωνυμία, αφού το ένα από αυτά προσδιορίζεται ως *ka-ke-u* (χαλκεύς)¹⁰.

Έχουμε λόγους να υποθέσουμε ότι η καταγραφή των δύο παραπάνω κεραμίων επωνύμως σημαίνει την ύπαρξη στην ίδια την Πύλο και άλλων επώνυμων κεραμίων από τους οποίους ήταν αναγκαίο, για μεγαλύτερη σαφήνεια, να διαφοροποιηθούν μέσω του ονόματός τους και, στην περίπτωση του *ri-ri-ta-wo*, πρόσθετα με τον προσδιορισμό του ως «*Φανάκτερου».

Σε αντίθεση με τους επώνυμους κεραμείς *ri-ri-ta-wo* και *qe-ta-ko*, η πυλιακή πινακίδα **PY An 207.7** καταλογογραφεί συλλογικά και ανώνυμα στον

9. Palaima 1992, 64-65, πίν. XXa.

10. Lindgren 1973, I, 102, λ. *qe-ta-ko* (1-4), με τους δύο από τους *qe-ta-ko* (**PY Cn 45** και **Cn 600**) να είναι το ίδιο πρόσωπο, διαφορετικό από τους ομώνυμους *ke-ra-me-u* (**PY Cn 1287**) και *ka-ke-u* (**PY Jn 431**).

ίδιο στίχο δύο ακόμη κεραμείς (*ke-ra-me-we*), μαζί με διάφορους εξειδικευμένους τεχνίτες (όπως *to-ko-so-wo-ko/* τοξοφορούς, *ku-ru-so-wo-ko/* χρυσοφορούς και, κυρίως, *ra-pte-re/* ραπτήρες), ταυτόσημους μέσα από τα εθνικά τους ονόματα (π.χ. *ko-ri-si-jo/* Κορίνθιος;) ή από τον τόπο δράσης τους, που κατά κανόνα δεν αντιπροσωπεύει κάποια κύρια τοποθεσία. Συγκεκριμένα, οι δύο ανώνυμοι κεραμείς της εν λόγω πινακίδας συνάπτονται με το τοπωνύμιο *re-ka[-ta-]ne* της πυλιακής επιχράειας¹¹.

Ανώνυμα, τέλος, φαίνεται ότι καταγράφεται στη λίαν αποσπασματική πινακίδα **MY Oe 125** από τη λεγόμενη Οικία του Λαδεμπόρου έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών ένας ακόμη κεραμείας σε πτώση δοτική (*ke-ra-me-wi*), που, όπως θα δούμε, θα πρέπει μάλλον να τον φανταστούμε σε εργασιακή συνάρτηση με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες της συγκεκριμένης οικίας, οπότε η δήλωση του προσωπικού ονόματός του και τυχόν άλλα προσδιοριστικά θα κρίθηκαν από τον γραφέα της πινακίδας περιττά ως αυτονόητα.

III. Επισκοπώντας το σύνολο των σωζόμενων πινακίδων Γραμμικής Β από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της εποχής είναι αλήθεια ότι ξενίζει, σε μία πρώτη θεώρηση, η ρητή μνεία πέντε μόνο κεραμείων (τέσσερις στην Πύλο, ένας στις Μυκήνες), και τούτο πολύ περισσότερο δεδομένης της παραδοσιακά καίριας σημασίας της κεραμικής παραγωγής για την κάλυψη ενός ευρύτατου φάσματος αναγκών, από τις πιο απλές καθημερινές μέχρι τις πρακτικές αποθήκευσης και διακίνησης προϊόντων, ιδίως για την εμπορία λαδιού και κρασιού, αλλά και τις συμποτικές ή τελετουργικές στο πλαίσιο ανακτορικών προπάντων εκδηλώσεων¹². Η περίπτωση της Πύλου είναι, από την άποψη αυτή, ιδιαίτερα αποκαλυπτική, καθώς μέσα από τη συστηματική μελέτη του Whitelaw προέκυψε, ανάμεσα σε άλλα, ότι κατά την φάση της τελικής καταστροφής του εκεί ανακτόρου θα ήταν σε χρήση

περίπου 8.540 αγγεία, ενώ ο συνολικός αριθμός τους ετησίως θα ανερχόταν περίπου στις 12.000¹³. Η τυχαιότητα στη διατήρηση των πινακίδων δεν μπορεί βέβαια να παραβλεφθεί ως παράγων για την εξαιρετικά περιορισμένη καταστιχογραφική παρουσία κεραμείων. Ωστόσο, το γεγονός ότι στην Πύλο από τις τέσσερις χιλιάδες προσωπικού που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο εξαρτώνται από το ανάκτορο¹⁴ είναι μόνον τέσσερις οι ρητά καταγεγραμμένοι κεραμείς, ενώ παραμένουν αμάρτυροι στο μεγάλο σώμα των πινακίδων του ανακτόρου της Κνωσού, αλλά και μέχρι τώρα στη Θήβα, μας ωθεί να αναζητήσουμε άλλους πιθανούς λόγους για την πινακολογική «αφάνειά» τους.

Το ενδεχόμενο να «κρύβονται» ορισμένοι κεραμείς πίσω από τα ανθρωπωνύμιά τους, χωρίς τη δήλωση δηλαδή της επαγγελματικής τους ιδιότητας, θεωρώ ότι αποτελεί μία εύλογη υπόθεση, λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες και επιλογές στους τρόπους καταστιχογράφησης του εργασιακού δυναμικού, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο εξαρτιόταν ή συναλλασσόταν με το ανάκτορο, πράγμα που ισχύει και για κάποιους αξιωματούχους, όπως, λόγου χάρη η πρωθιέρεια *e-ri-ta* (Ερίθα) του πυλιακού ιερού στις Σφαγιάνες (*pa-ki-ja-ne*), η οποία άλλοτε αναφέρεται ως *e-ri-ta i-je-re-ja* (Ερίθα ιέρεια), άλλοτε ως *i-je-re-ja pa-ki-ja-na* (ιέρεια Σφαγιάνα) ή απλώς ως *i-je-re-ja* (ιέρεια), όταν η ταυτότητά της συναγόταν εύκολα από τα πινακολογικά συμφραζόμενα¹⁵.

Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση κεραμεία θα μπορούσε, πιστεύω, να καθρεφτίζεται στην πινακίδα της Πύλου **PY Fr 1184**, όπου εκτός από την καταχωριζόμενη ποσότητα 518.4 λίτρων λαδιού που παραδίδει ο αρωματοποιός *ko-ka-ro* (Κώκαλος) στον αρωματοποιό *e-u-me-de* (Ευμήδης), παρατίθεται στον τελευταίο στίχο το όνομα κάποιου *i-pe-se-wa* (*Ιπέφας)¹⁶, από τον οποίο αποκτήθηκαν 38, στερεότυπου προφανώς σχήματος, αμφορείς, δηλωμένοι συλλαβογραφικά με την μυ-

11. Ventris - Chadwick ²1973, 182-183.

12. Whitelaw 2001, 58, με περαιτέρω βιβλιογραφία στη σημ. 19.

13. Whitelaw 2001, ιδιαίτ. 52, 62.

14. Hiller 1988.

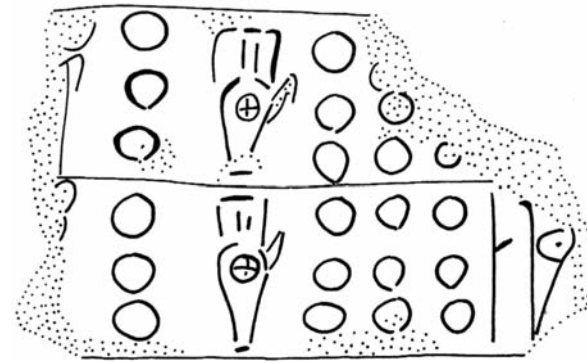
15. Gérard-Rousseau 1968, 108-109, λ. *ijereja*.

16. Lindgren 1973, I, 58.

κηναϊκή ονομασία τους *ka-ra-re-we* (*γλαρῆφες)¹⁷ —αγγεία προφανώς για τη διακίνηση του εν λόγω λαδιού¹⁸. Ο επώνυμος αυτός Πύλιος —ο *Ιψέφας— περισσότερο από απλός διαμεσολαβητής ή διανομέας αγγείων στο πλαίσιο της συγκεκριμένης δοσοληψίας με τους αρωματοποιούς ταιριάζει νοηματικά εδώ να ασκούσε ο ίδιος το επάγγελμα του κεραμέα, με έμφαση στην παραγωγή ψευδόστομων αμφορέων, ή να ήταν επικεφαλής κάποιου κεραμικού εργαστηρίου που συνεργαζόταν σε σταθερή βάση ή ευκαιριακά με το ανάκτορο. Η ιδιότητά του ως *ke-ra-me-u* θα παραλείφθηκε στην καταγραφή ως αυτονόητη λόγω της άμεσης συχέτισής του με τους ψευδόστομους αμφορείς, από το εργαστήριο του οποίου και παραλήφθηκαν, όπως συνάγεται με βεβαιότητα μέσα από την έκφραση *pa-ro i-pe-se-wa* (πρβλ. Αττ. παρά τῷ *Ιψέφα)¹⁹.

IV. Η ευτέλεια του πηλού ως πρώτης ύλης όσο και η εύκολη απόκτηση και επεξεργασία του μείωναν εξ ορισμού την οικονομική αξία της κεραμικής αυτής καθεαυτήν, ιδίως στην ακόσμητη εκδοχή της. Έτσι, τα παραγόμενα αγγεία θα αποκτούσαν οικονομική υπόσταση ως καταχωρίσματα τέχνηρα όχι μεμονωμένα, όπως συμβαίνει, λόγω χάρη, με τα χάλκινα ή χρυσά σκεύη και γενικότερα με τα πολύτιμα τέχνηρα των πινακίδων, αλλά στις μεγάλες ποσότητές τους. Και το γεγονός αυτό προσέδιδε ασφαλώς, κατά περίπτωση, εργασιακό κύρος στον κεραμέα στηρίζοντας, θεωρητικά τουλάχιστον, τη «δυνατότητα» εμφάνισης του ίδιου και/ή των προϊόντων του στα αρχαιακά κατάστιχα των πινακίδων.

Στο αρχείο της Κνωσού, όπου, όπως είδαμε, ο όρος *ke-ra-me-u* παραμένει αμάρτυρος, συναγόμενος, όμως, μέσα από τη θηλυκή εκδοχή του *ke-ra-me-ja*, έχουμε στην αποσπασματική φυλλόσχημη πινακίδα **KN K 700** —ελλιπή και στα δύο στενά

Εικ. 3. Η φυλλόσχημη πινακίδα της Κνωσού **KN K 700** με καταγραφή 1.800 (!) ψευδόστομων αμφορέων και 600 ακόμη τέχνερων (πιθανότητα αγγεία).

άκρα της— την καταγραφή μιας εκπληκτικής ποσότητας 1.800 ψευδόστομων αμφορέων, σε δύο ισόποσες, επάλληλες καταχωρίσεις, συνοδευόμενες η κάθε μία από το σχετικό ιδεόγραμμα (Εικ. 3)²⁰. Δύσκολα θα αμφέβαλλε κανείς ότι τα ιδιότυπα αυτά, ειδικής χρήσης, αγγεία παραγγέλθηκαν σε κάποιο κοντινό κεραμικό εργαστήριο της περιοχής της Κνωσού²¹, καθώς θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη η μετακίνηση ενός τόσο μεγάλου και επί πλέον ευπαθούς φορτώματος από μακριά. Η καταχώρισή τους στην πινακίδα από τον αρμόδιο ανακτορικό γραφέα είναι πολύ πιθανόν να έγινε στο ίδιο το κεραμικό εργαστήριο, όπως θα δούμε και παρακάτω, κατά την παραγγελία ή ακόμη κατά την αμέτρηση και παραλαβή τους ή, τέλος, κατά την αποθήκευσή τους μετά την παραλαβή. Κρίνοντας από την καταγραφή τους σε δύο ισόποσες ομάδες των 900 ψευδόστομων αμφορέων, υποθέτει κανείς εύλογα ότι αντιπροσώπευαν δύο διαφορετικά, ωστόσο στερεότυπα μεγέθη, με διαφορετική σε κάθε μία από τις ομάδες χωρητικότητα σε υγρά προϊόντα, των οποίων ο συνολικός όγκος θα ήταν οπτικά εύκολα υπολογίσιμος με βάση τον αριθμό των ψευδόστομων. Δεν μπορεί, όμως, να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να παραγγέλθηκε κάθε μία από τις

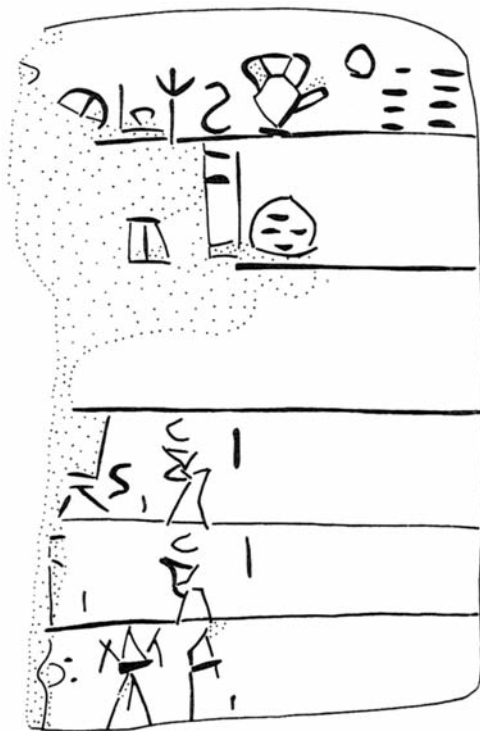
17. Γενικά για την πινακίδα **PY Fr 1184**: Bennett 1958, 40-41. Ventris – Chadwick ²1973, 481. Shelmerdine 1985, 23-25, 41. Μπουλώτης 1996, 33, 43, 45. Φάππας 2010, 75-77.

18. Πρβλ. τη γλώσσα του Ησύχιου, *γλαρόν ἐλαιηρὸς κώθων*, δηλαδή το ειδικό αγγείο λαδιού, Μπουλώτης 1996, 41-46.

19. Για την μυκηναϊκή χρήση της πρόθεσης *pa-ro* + ανθρωπωνύμιο σε πτώση δοτική, με την έννοια της προέλευσης/παραλαβής βλ. ενδεικτικά: Ventris – Chadwick ²1973, ιδιαιτ. 199, 246. Piteros κ.ά. 1990, 152. Palaima 1992, 65-66. Βλ. και την πυλιακή έκφραση *pa-ro da-mo* (πρβλ. Αττ. παρά τῷ δήμῳ, από τον δήμο).

20. Chadwick – Godart κ.ά. 1986, 266. Μπουλώτης 1996, 44-45, εικ. 10 (κάτω).

21. Για κνωσιακά ΥΜ ΙΙΙ κεραμικά εργαστήρια, Niemeier 1997, 350, με σημ. 46.

Εικ. 4. Η ελλειπής κνωσιακή πινακίδα KN K 778, με καταχώριση στον ανώτερο στίχο της 170 ψευδόστομων αμφορέων, δηλωμένων ολογράφως (*I ka-ra-re-we*) όσο και με το σχετικό ιδεόγραμμα.

ομάδες των πολυάριθμων ψευδόστομων σε δύο διαφορετικά εργαστήρια. Το συλλαβόγραμμα με την φωνητική αξία *ka*, που έχει χαραχθεί στον ώμο του ιδεογράμματος του σχετικού αγγείου, δηλώνει εδώ ακροφωνικά την λέξη **ka-ra-re-u* (*γλαρεύς), την οποία είδαμε στην ολοκληρωμένη συλλαβογραφική μορφή της στην πινακίδα της Πύλου **PY Fr 1184** σε συνάρτηση με διακίνηση αρωματικού λαδιού, ενώ μαρτυρείται ολογράφως και στον ανώτερο στίχο μίας άλλης κνωσιακής πινακίδας, της **KN K 778**, όπου συνοδεύει την καταχώριση 180 ψευδόστομων πάλι αμφορέων, δηλωμένων πρόσθετα και με το σχετικό ιδεόγραμμα (Εικ. 4)²². Η καταχώριση με μία και μόνον αφορμή 1.800 ψευδόστομων αμφορέων αποτελεί αυτή καθαυτήν ένα σημαίνον «επεισόδιο» της οικονομικής ζωής του κνωσιακού ανακτόρου. Όπως όλα δείχνουν, στην κνωσιακή πινακίδα **KN K 700**, παρά την α-

ποσπασματικότητά της, οι ίδιοι οι ψευδόστομοι αμφορείς αντιπροσώπευαν το καταγράψιμο προϊόν και όχι το υγρό τους περιεχόμενο (λάδι και/ή κρασί), για το οποίο και προορίζονταν σε ένα δεύτερο στάδιο —αυτό της αποθήκευσης και εμπορικής διακίνησης. Έχοντας στερεότυπο σχήμα, με συγκεκριμένη χωρητικότητα, οι άδειοι εδώ, τόσο πολυάριθμοι ψευδόστομοι αμφορείς, υπερεκαλύπτοντας τις άμεσες τοπικές ανάγκες, θα εμπλεκόνταν προφανώς και στο ευρύτερο ενδοκρητικό όσο και διαθαλάσσιο, πιθανότατα, δίκτυο διακίνησης και εμπορίας υγρών προϊόντων²³ —προπαντός λαδιού που, μαζί με τα υφάσματα, αποτελούσαν τους κύριους πυλώνες της ανακτορικής οικονομίας της εποχής. Αν και δεν καταγράφονται στη συγκεκριμένη πινακίδα οι ποσότητες των εμπορεύσιμων υγρών, και μόνον ο αριθμός των εδώ 1.800 αγγείων αρκεί για να καταδείξει το οικονομικό σφρίγος του κνωσιακού ανακτόρου τη δεδομένη χρονική στιγμή. Το εντυπωσιακό ύψος της κεραμικής παραγγελίας/παραλαβής ενισχύεται πρόσθετα από το γεγονός ότι στο αριστερό ελλειπές τμήμα της συγκεκριμένης αποσπασματικής πινακίδας **KN K 700** καταχωρίζονται 600 ακόμη τέχνηρα σε δύο ισόποσες πάλι ομάδες (δεν σώζεται το σχετικό ιδεόγραμμά τους), τα οποία είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι αντιπροσώπευαν και αυτά πήλινα αγγεία κλειστού τύπου, πιθανότατα δε απλούς, μεγάλους αμφορείς, τους *a-ri-ro-re-we* (*ἀμφιφορήφες > ἀμφορείς) της Γραμμικής Β, με τους οποίους γινόταν, εκτός των άλλων, και η διακίνηση μελιού. Φαίνεται, όμως, ότι ούτε και στην κνωσιακή πινακίδα **KN K 778** οι 180 ψευδόστομοι αμφορείς καταγράφονται για το υγρό τους περιεχόμενο, αλλά ως άδεια και αυτοί αγγεία στερεότυπου σχήματος, γεγονός που στηρίζει και εδώ την ιδέα της παραγγελίας/παραλαβής τους από κάποιο κεραμικό εργαστήριο —μία πρακτική καταγραφής πολυάριθμων άδειων πήλινων αγγείων γνωστή και από τους χρόνους της Γραμμικής Α, όπως συνάγεται χαρακτηριστικά από την Υστερομινωική **IB** πινακίδα **HT 31** της Αγίας Τριάδας²⁴. Πάντως, σε αμφότερες τις αποσπασματικές κνωσιακές πινα-

22. Chadwick – Godard κ.ά. 1986, 296. Μπουλώτης 1996, 43-44, εικ. 10 (άνω).

23. Για σφαιρική θεώρηση των ζητημάτων γύρω από τους ψευδόστομους αμφορείς της αιγαιακής Ύστερης Χαλκοκρατίας και την ευρεία εμπορική τους διάδοση, βλ. πρόσφατα Haskell κ.ά. 2011.

24. Στην εν λόγω πινακίδα καταχωρίζονται ιδεογραφικά διάφορα πήλινα αγγεία ανοιχτού τύπου, σε αριθμητικά

κίδες Γραμμικής Β ενδέχεται να δηλώνονταν το όνομα του κεραμέα/-έων ή κάποια ένδειξη σχετική με την εργαστηριακή προέλευσή τους. Σε μια τέτοια κατεύθυνση μας στρέφει η ελλειπής λέξη *damif* στον δεύτερο στίχο της **KN K 700** (Εικ. 3) όσο και η ομοίως ελλειπής λέξη *]ri-ja-qe* στον δεύτερο πάλι στίχο της **KN K 778** (Εικ. 4).

V. Στο νοηματικό αυτό πλαίσιο θα μπορούσε ενδεχομένως να φωτισθεί ικανοποιητικά και το πολυσυζητημένο θέμα των επιγραφών πάνω σε τέσσερις κρητικούς ψευδόστομους αμφορείς από το Καδμείο της Θήβας (**TH Z 839**), την κάτω πόλη της Τίρυνθας (**TI Z 29**), την Ελευσίνα (**EL Z 1**) και, πρόσφατα, από τα Χανιά (**KH Z 43**), όπου το προσδιοριστικό *wa-na-ka-te-ro* (*Φανάκτηρος), ολογράφως ή στην ακροφωνική του σύντμηση *wa* (Ελευσίνα, Χανιά), ακολουθεί τα ανδρικά ονόματα: *ka-u-no* (Θήβα), *]ri-jo* (Τίρυνθα), *da-ru₂-ra-za* και *ze-ta-ro*²⁵. Θεωρώντας ότι η λέξη *wa-na-ka-te-ro* χαρακτηρίζει κάθε φορά κάποιον *ke-ra-me-u*, που όμως ως επαγγελματικός όρος δεν δηλώνεται ρητά πάνω στους ψευδόστομους ως περιττός, καθότι συναγόταν εύκολα από την αναγραφή της ιδιότητάς του ως «*Φανάκτηρου» πάνω στο ίδιο το κεραμικό προϊόν (Εικ. 5), θα κερδίζαμε πρόσθετα τέσσερα ονόματα Κρητών κεραμίων που παρήγαν ψευδόστομους αμφορείς, όντας κατά κάποιον τρόπο στην υπηρεσία του άνακτα²⁶. Έτσι, τηρουμένων των αναλογιών, προκύπτει μία αξιοσημείωτη, πιστεύω, αντιστοίχιση ανάμεσα στην πινακίδα της Πύλου **PY Eo 371**, με την καταγραφή του επώνυμου *ri-ri-ta-wo*, που είναι «κεραμείς *Φανάκτηρος» (*ke-ra-me-u wa-na-ka-te-ro*), και την περίπτωση των ψευδόστομων αμφορέων, όπου πάνω τους δη-

Εικ. 5. Σχεδιαστική απόδοση του ενεπίγραφου ψευδόστομου αμφορέα **TH Z 839** από τη Θήβα, όπου το ανδρικό όνομα *ka-u-no* συνδυάζεται με το προσδιοριστικό *Φανάκτηρος (*wa-na-ka-te-ro*).

λώνεται κάθε φορά το προσωπικό όνομα κάποιου «*Φανάκτηρου [κεραμέα]». Αν ευσταθεί η προτεινόμενη εδώ υπόθεση, τότε οι ενεπίγραφοι ψευδόστομοι αμφορείς γενικά —συμπεριλαμβανομένων και όσων συνοδεύονται με τον επιθετικό προσδιορισμό *wa-na-ka-te-ro*, αποτελώντας περίπου το 1% του συνόλου των δημοσιευμένων ψευδόστομων, θα λειτουργούσαν, κατά κάποιο τρόπο, ως αντιπροσωπευτικές «ετικέτες»²⁷ κατά την εκτέλεση μιας μεγάλης κάθε φορά παραγγελίας στερεότυπων αγγείων, όπως τα καταχωριζόμενα, λόγω χάρη, στις κνωσιακές πινακίδες **KN K 700** και **KN K 778** (Εικ. 3-4). Με αυτό το σκεπτικό, για τον καθένα από τους σωζόμενους ενεπίγραφους ψευδό-

αύξουσες ποσότητες, με την ονομασία του καθενός δηλωμένη πάνω του συλλαβογραφικά. Από αυτά, τα καταχωριζόμενα άωτα κωνικά κύπελλα συνοδεύονται από το αριθμητικό 3.000 (!), βλ. Boulotis 1982, 156, εικ. 3.

25. Γενικά για τους ενεπίγραφους ψευδόστομους αμφορείς και, ειδικότερα, όσων φέρουν το προσδιοριστικό *wa-na-ka-te-ro* (ή την ακροφωνική σύντμηση *wa*), βλ. ενδεικτικά Hallager 1987, van Alfen 1998 και πρόσφατα Πετράκης 2010, ιδιαιτ. 145-211 (όπου και εξέταση των σχετικών ανθρωπωνυμίων), 225-283 με διεξοδική βιβλιογραφία και αναφορές στις προβληματικές περιπτώσεις εμφάνισης του ακροφωνήματος *wa* σε δύο ακόμη ψευδόστομους αμφορείς από τα Χανιά (**KH Z 16**) και την ακρόπολη του Γλα (**GLA Z 1**).

26. Σε ανάλογα συμπεράσματα, μέσα από παρεμφερείς οδούς, είχε καταλήξει και ο Olivier, ο οποίος θεώρησε ότι οι περισσότερες επιγραφές των ενεπίγραφων ψευδόστομων αμφορέων δεν αναφέρονται στο περιεχόμενο τους αλλά στα ίδια τα αγγεία και ότι τα σχετικά ανθρωπωνύμια δηλώνουν κεραμείς, Olivier 1998, 282-283. Βλ. πρόσφατα και Judson 2013, 93-101.

27. Πρβλ. τη διαδεδομένη στην αιγαιακή Χαλκοκρατία πρακτική σήμανσης ορισμένων μόνον αγγείων με «σημεία κεραμίων», αντιπροσωπευτικών πιθανότατα μιας μεγαλύτερης κάθε φορά κεραμικής «φουρνιάς».

στομους που κυκλοφορούσαν στην αχαιοκρατούμενη Κρήτη ή στέλλονταν στην ηπειρωτική Ελλάδα θα προεξοφλούσαμε πολυάριθμους άλλους, μη ενεπίγραφους, πιθανότατα ομοειδείς —προϊόντα όλοι μιας κεραμικής «φουρνιάς». Το γεγονός ότι οι σχετικές γραπτές επιγραφές πάνω στους ψευδόστομους έγιναν πριν το ψήσιμό τους σημαίνει, πιστεύω, μία στοχευμένη πράξη που σχετιζόταν άμεσα με τη διαδικασία παραγωγής των εν λόγω αγγείων και όχι με το περιεχόμενο τους ή την κατοπινή εμπορική διακίνησή τους που, έτσι κι αλλιώς, στο πρώτο αυτό κατασκευαστικό στάδιο ήταν ακόμη άδηλη, αλλά και εντελώς αδιάφορη για τον κεραμέα. Σε μία τέτοια μεγάλη παραγγελία/παραλαβή, θα αρκούσαν ένας, δύο ή ίσως περισσότεροι ενεπίγραφοι ψευδόστομοι αμφορείς, με δηλωμένο πάνω τους το όνομα και την ιδιότητα μόνο του κεραμέα ως «*Φανάκτερου» για να σημάνουν κάθε φορά αντιπροσωπευτικά ολόκληρο το πολυάριθμο σύνολο ομοειδών αγγείων, διευκολύνοντας έτσι την εποπτεία της παραγωγικής διαδικασίας από το κεραμικό εργαστήριο μέχρι την παράδοσή τους στον παραγγελιοδότη. Το ενδεχόμενο να έγραψαν οι ίδιοι οι υπεύθυνοι κεραμείς των πολυδραστηρίων εργαστηρίων κάποιες από τις επιγραφές πάνω στους ψευδόστομους δεν μπορεί να αποκλειστεί ολότελα. Ωστόσο, η παλαιογραφική και συντακτική μελέτη ορισμένων επιγραφών, ιδίως αυτών με έκδηλη «καλλιγραφία», δείχνει μεγάλη εξοικείωση με τη γραφογνωσία και τους γραφιστικούς κανόνες της Γραμμικής Β (Εικ. 5)²⁸, γεγονός που μας οδηγεί στη σκέψη ότι εκτελέστηκαν από κάποιον ανακτορικό γραφέα-ελεγκτή²⁹, ο οποίος, επιφορτισμένος με την εκτέλεση της παραγγελίας, θα μετέβη προσωπικώς στο κεραμικό εργαστήριο, όπου ίσως να έγραψε επιτόπου και το ύψος της παραγγελίας των ψευδόστομων αμφορέων πάνω στις

πήλινες πινακίδες, όπως υποθέσαμε πιο πάνω.

VI. Δεδομένης της ισχνής γενικότερα παρουσίας κεραμικών προϊόντων στη Γραμμική Β, αν εξαιρέσουμε την πυλιακή πινακίδα **PY Fr 1184** και τις δύο κνωσιακές **KN K 700** και **KN K 778** (Εικ. 3-4) που είδαμε, ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτούν στην προβληματική μας τα ενεπίγραφα τεκμήρια από την Οικία των Σφιγγών, έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών, ήτοι η αμφίγραπτη πινακίδα **MY Ue 611** και τα επτά πήλινα σφραγίσματα **MY Wt 501-507**, όπου καταχωρίζονται με τα ονόματά τους διάφοροι τύποι αγγείων³⁰. Στην πρόσθια πλευρά της πινακίδας **MY Ue 611** εμφανίζονται δώδεκα τύποι, συνολικά 86 αγγείων, που ο αριθμός τους κυμαίνεται κατά περίπτωση από ένα έως τριάντα, ενώ στα σφραγίσματα μνημονεύονται οκτώ διαφορετικοί τύποι, εκ των οποίων οι τέσσερις είναι κοινοί με αυτούς της πινακίδας. Κρίνοντας από τη γενικότερη χρήση και τους τρόπους λειτουργίας των σφραγισμάτων στους κόλπους της ανακτορικής οικονομίας³¹, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι τα εν λόγω σφραγίσματα θα έγιναν κατά την παραλαβή και διακίνηση των συγκεκριμένων τύπων αγγείων από κάποιο, γειτονικό ίσως, κεραμικό εργαστήριο της περιοχής³² ή κατά την αποθήκευσή τους. Η εύρεση 899 αγγείων στο ίδιο δωμάτιο όπου βρέθηκαν και τα ενεπίγραφα σφραγίσματα ενισχύει μια τέτοια άποψη, πολύ περισσότερο καθώς κάποια από τα αγγεία αυτά αντιστοιχούν με τύπους της πινακίδας **MY Ue 611** αλλά και των σφραγισμάτων **MY Wt 501-507**. Ωστόσο, παραμένει ασαφές αν τα αποθηκευμένα πολυάριθμα αγγεία προορίζονταν όλα για τις ανάγκες των ενοίκων της Οικίας των Σφιγγών ή αν αποτελούσαν κεραμικά εμπορεύματα που ως τέτοια περιέμεναν την περαιτέρω διακίνησή τους³³. Είναι εν-

28. Βλ. Πετρόκης 2010, ιδιαιτ. 109-116, 182-183, με σχετική βιβλιογραφία.

29. Εύλογα υπέθεσε ο van Alfen ότι τα άτομα που ήταν υπεύθυνα για την παραγωγή λαδιού που περιείχαν οι ενεπίγραφοι ψευδόστομοι αμφορείς ήταν υπεύθυνα και για τον έλεγχο της παραγωγής των σχετικών αγγείων, van Alfen 1996-1997, βλ. και Hallager 1987, 189.

30. Bennett – Chadwick 1958, 86-87, 102-105, 111-112. Tournavitou 1995, 263-264, 265-266, πίν. 36B και κατάλογος αρ. 24 με το σύνολο των ονομασιών αγγείων στην πινακίδα **MY Ue 611** και στα σφραγίσματα **MY Wt 501-507**.

31. Aravantinos 1984.

32. Ένα τέτοιο κεραμικό εργαστήριο, όπου βρέθηκε πληθώρα αγγείων, λειτουργούσε, ως φαίνεται, στην Οικία Πέτσα, έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών, Παπαδημητρίου – Πέτσας 1950. Βλ. και τις εκεί πρόσφατες ανασκαφές της K. Shelton, που ενισχύουν την εκδοχή εργαστηρίου.

33. Βλ. γενικά για τη σχετική προβληματική, Whitelaw 2001, 72-73.

διαφέρουν ότι η μόνη σωζόμενη μαρτυρία κεραμεία από τις Μυκήνες, αυτή της πινακίδας **MY Oe 125**, προέρχεται από την άμεσα γειτονική Οικία του Λαδαιπόρου, της οποίας οι ένοικοι, αν κρύνουμε από τους ένδεκα εκεί αποθηκευτικούς πίθους σε συνδυασμό με τους τριάντα δύο μεγάλους ψευδόστομους αμφορείς κρητικής προέλευσης (περιοχή Χανίων) και από άλλες συναφείς ενδείξεις, φαίνεται ότι, παράλληλα με τη διακίνηση μαλλιού (βλ. τις σχετικές πινακίδες Γραμμικής Β)³⁴, ασχολούνταν και με την παραγωγή και διακίνηση λαδιού, απλού και κυρίως αρωματικού, γεγονός που ενισχύεται από την πινακίδα **MY Fo 101**, όπου καταγράφεται αρωματικό λάδι (OLE+WE), όσο και από την καταχώριση αρωματικών συστατικών σε επτά πινακίδες (**MY Ge 602-608**) της παρακείμενης Οικίας των Σφιγγών³⁵. Δυστυχώς η μεγάλη αποσπασματικότητα της πινακίδας **MY Oe 125** μας στερεί από το ακριβές νοηματικό περιβάλλον στο οποίο εμφανιζόταν ο εν λόγω κεραμείας που καταχωρίζεται, όπως αναφέραμε, σε πτώση δοτική (*ke-ra-me-wi* []) ως παραλήπτης κάποιου προϊόντος, ενδεχομένως μαλλιού³⁶.

VII. Αξιολογώντας συνολικά την εικόνα των κεραμείων όπως αυτή προβάλλει έως τώρα μέσα από τα τεκμήρια Γραμμικής Β που, σημειωτέον, μας δίνουν την ανακτορική μόνον οπτική στην άσκηση της κεραμικής τέχνης, διαφαίνεται μία σημασιολογική διαβάθμισή τους σε ευθεία, κατά περίπτωση, συνάρτηση με την επωνυμία τους, την έγγεια περιουσία τους, τις αρμοδιότητες ή τον ιδιαίτερο «τίτλο» τους, αλλά και τον τόπο δράσης τους. Τούτη η διαβαθμισμένη εικόνα, παρά τις εγγενείς ασάφειες λόγω του συντομογραφικού, λογιστικού χαρακτήρα των πινακίδων, ανταποκρίνεται, πιστεύω, σε γενικές γραμμές, σ' αυτό που

θα περιμέναμε για μία τέχνη ασκούμενη εντατικά για την κάλυψη τόσων ποικίλων αναγκών σε πλαίσιο ανακτορικό.

Αναμφίβολα από τους κεραμείς των πινακίδων Γραμμικής Β αυτός που σαφώς ξεχωρίζει κατά πολύ είναι ο *ri-ri-ta-wo* της Πύλου: Επώνυμος, με κτήματα (*ko-to-na ki-ti-me-na*) στις Σφαγιάνες (*pa-ki-ja-ne*), την κατ' εξοχήν ιερή τοποθεσία της Πύλου, ένας από τους εκεί δεκατέσσερις τελεστές (*te-re-ta*) και ο μόνος από τους κεραμείς που μας παραδίδεται ρητά με το προσδιοριστικό «*Φανάκτηρος» (*wa-na-ka-te-ro*), το οποίο αυτό καθεαυτό του προσδίδει ιδιαίτερο κύρος, καθότι υποδηλώνει, θα λέγαμε, την προνομιακή εργασιακή του σχέση με τον άνακτα. Την προνομιακή αυτή σχέση επιτείνει το γεγονός ότι το προσδιοριστικό *wa-na-ka-te-ro* συνοδεύει ρητά στην Πύλο δύο ακόμη μόνο επώνυμους τεχνίτες, έναν *ka-na-pe-u* (κναφεύς/γναφεύς, δηλαδή τεχνίτης υφασμάτων) ονόματι *pe-ki-ta* (**PY En 74** και **Eo 276**) και έναν *e-te-do-mo* (*εντεσδόμος, από το *έντεα* + *δέμω*, με την πιθανή εδώ έννοια «οπλοουργός»), που ονομάζεται *a-tu-ko* (**PY En 609**)³⁷. Πλάι στις πυλιακές αυτές περιπτώσεις, η λέξη *wa-na-ka-te-ro* ως προσδιοριστικό τεχνιτών μαρτυρείται δύο μόνον ακόμη φορές στο σύνολο των μυκηναϊκών πινακίδων, ήτοι στην Κνωσό (**KN X 976**) όπου συνοδεύει τεχνίτες *pu-pu-re-jo*, δηλαδή βαφείς πορφύρας (ή ίσως κάποιο συναφές εργαστήριο), και στη Θήβα (**TH Of 36**) μία υφάντρα με την εξειδίκευση της *a-ke-ti-ra*₂ («διακοσμητριας»)³⁸. Ως «*Φανάκτεροι» σε στενή εξάρτηση από τον (F)άνακτα, οι τεχνίτες αυτοί αντιδιαστέλλονται σαφώς από τους *ra-wa-ke-si-jo* (**lāfāgēsioi*), τους προσωπικούς δηλαδή τεχνίτες του *ra-wa-ke-ta* (**lāfāgētās*, από το *lāfōs* + *ἄγω*), του δεύτερου τη τάξει αξιωματούχου της μυκηναϊκής ιεραρχίας —πιθανότατα στρατιωτικός αρχηγός, αλ-

34. Tournavitou 1995, 290.

35. Για την ενδεχόμενη λειτουργία της συγκεκριμένης οικίας ως βασιλικών μυρεψείων, Μαρινάτος 1959. Βλ. ακόμη: Shelmerdine 1985, 51-56. Tournavitou 1995, 28-41, 289-290. Μπουλώτης 1996, 33-36. Φάμπας 2010, 59-63.

36. Βλ. ίχνη ιδεογράμματος στο δεξί σπασμένο άκρο της πινακίδας, μετά τη λέξη *ke-ra-me-wi* []. Την υπόθεση του μαλλιού στηρίζει εδώ ουσιαστικά και ο χαρακτήρας των περισσότερων πινακίδων που βρέθηκαν στην ίδια οικία.

37. Lindgren 1973, II, 52, λ. *e-te-do-mo*, 71-72, λ. *ka-na-pe-u*, 152, λ. *wa-na-ka*, *wa-na-ka-te-ro*. Palaima 1995, 129. Palaima 1997.

38. Για άλλες χρήσεις του *wa-na-ka-te-ro* (και της συντομογραφίας *wa*) ως προσδιοριστικού υφασμάτων, μαλλιού και σιταριού στην Κνωσό, ενός τεμένους και πιθανότατα στειλεών δοράτων (σε σφράγιση με τη συντομογραφία *wa*) στην Πύλο, βλ. ενδεικτικά: Lindgren 1973, II, 152, λ. *wa-na-ka* (*wanakatero temeno*). Palaima 1995, 129. Palaima 1997, 407-408. Ruijgh 1999, 530-531. Πετράκης 2010, 225-241.

λά και από τους *po-ti-ni-ja-we-jo* (*ποτνιαΐφειοι), που εργαζόνταν αυτοί στο πλαίσιο της βιοτεχνικής δραστηριότητας των ιερών εν ονόματι της *po-ti-ni-ja* (πότνια)³⁹.

Στην ιδιότητά του ως «*φανάκτηρος», ο Πύλιος *pi-ri-ta-wo* θεωρήθηκε από τον Palmer ως ένα είδος «Master of the Royal Pottery»⁴⁰, υπό την έννοια ότι θα είχε τη γενική εποπτεία της κεραμικής παραγωγής για την κάλυψη των οικονομικών ενδιαφερόντων και των λογής συμβολικών δραστηριοτήτων του άνακτα, ενώ και ο Ruijgh είδε σ' αυτόν, όπως και στους «*φανάκτερος» κναφέα και *εντεσδόμον «chefs d' ateliers»⁴¹—απόψεις που μοιράζεται και η Lindgren, λέγοντας ότι “[t]his has led to the conclusion that the individuals designated *wanakatero* were not ordinary craftsmen but ‘chiefs’ of different branches of the palace household”⁴². Με τις εύλογες αυτές προτάσεις συμβαδίζει και η δική μας υπόθεση για την ερμηνεία της λέξης *wa-na-ka-te-ro* (και της ακροφωνικής της σύντημης *wa*) ως προσδιοριστικού κεραμίων πάνω στους κρητικούς ψευδοστόμους αμφορείς, η μαζική παραγωγή και ο έλεγχος των οποίων θα αφορούσε άμεσα τον άνακτα, στο βαθμό που αυτός εμπλεκόταν ενεργά στον τομέα της εμπορίας λαδιού. Από την πλευρά του ο Palaima, ανατρέχοντας, όπως παλαιότερα ο Palmer⁴³, και σε χετιτικά κείμενα της εποχής που αναφέρονται σε ειδικές κατηγορίες τεχνιτών στην υπηρεσία του βασιλέα, χαρακτηριζόμενων με τον γενικευτικό όρο ^{GIS}TUKUL, αποφαίνεται ότι ο «*φανάκτηρος» κεραμέας *pi-ri-ta-wo* όπως και οι λοιποί «*φανάκτεροι» τεχνίτες του ηγεμόνα, που είναι συγκριτικά πολύ λίγοι, θα ήταν “directly associated with his religious / ritual / cultic / ceremonial activities”⁴⁴. Η άποψη αυτή, συμβατή και παραπληρωματική των προαναφερθεισών, συνάδει, πράγματι, με τη διττή εξουσιαστική φυσιογνωμία του άνακτα, ο οποίος, στον θρησκευτικό, ειδικότερα,

ρόλο του, θα εμπλεκόταν σε λογής ιεροπραξίες, με διοργάνωση και τελετουργικών συμποσίων, οπότε ο προσωπικός του κεραμέας *pi-ri-ta-wo* θα φρόντιζε να καλύψει τις ανάγκες σε μεγάλες ποσότητες πήλινων αγγείων, όπως αντίστοιχα ο κναφεύς *pe-ki-ta* θα μερμινούσε για την επίσημη αμφίεσή του. Η σύνδεση, ειδικότερα, του *pi-ri-ta-wo* ως τελεστή (*te-re-ta*) με την ιερή περιοχή Σφαγιάνες καθώς και η διαπίστωση ότι οι διάφορες πινακολογικές μαρτυρίες του όρου *wa-na-ka-te-ro* εγγράφονται ή παραπέμπουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, σε λατρευτικές συνάφειες, ενισχύουν την άποψη του Palaima. Στο νοηματικό αυτό περιβάλλον, η πυλιακή πινακίδα **PY Un 2** μας επιτρέπει να διαβλέψουμε μια τέτοια επίσημη τελετή⁴⁵, στη διοργάνωση της οποίας τόσο ο «*φανάκτηρος» κεραμέας *pi-ri-ta-wo* όσο και ο «*φανάκτηρος» κναφεύς *pe-ki-ta* ή κάποιοι ομόλογοί τους θα μπορούσαν, πιστεύω, θεωρητικά τουλάχιστον, να διεδραμάτιζαν σημαίνοντα ρόλο: Πρόκειται για τελετή μύησης του άνακτα στις Σφαγιάνες (*pa-ki-ja-si mu-o-me-no e-pi wa-na-ka-te* = Σφαγιάνσι μιομένω επί φανάκτει), που συνδυάστηκε με τελετουργικό, ως φαίνεται, συμπόσιο και προσφορά / παράδοση δύο ενδυμάτων για τον ίδιο πιθανώς τον άνακτα.

Αποφασιστικής, πάντως, βαρύτητας για την κατανόηση της κοινωνικής ταυτότητας, ειδικότερα, του «*φανάκτερου» κεραμέα *pi-ri-ta-wo* είναι ότι ανήκει στους δεκατέσσερις τελεστές της ιερής περιοχής Σφαγιάνες (πρβλ. **PY En 609.1**). Αποσυνδέοντας τους Μυκηναίους αυτούς τελεστές από τη στενά θρησκευτική έννοια που προσέλαβε ο όρος στους ιστορικούς χρόνους, φαίνεται ότι απάρτιζαν μία συγκεκριμένη ομάδα ή τάξη ατόμων, πιθανότατα αξιωματούχων, με διαφορετικές αρμοδιότητες ο καθένας τους, στους οποίους εκχωρούσε ο άνακτας κτήματα (*ko-to-na ki-ti-me-na*) ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους⁴⁶, όπως

39. Lindgren 1973, II, 124-125, λ. *po-ti-ni-ja-we-jo*, 135, λ. *ra-wa-ke-ta, ra-wa-ke-si-jo*. Palaima 1995, 129. Palaima 1997, 411-412.

40. Palmer 1963, 193, 424, όπου και ανάλογη υπόθεση για την ιδιότητα του κναφέα ως «Master of the Royal Cloths», αλλά και ενός ποιμένα (*po-me*/ποιμήν) που, ως ανακτορικό αξιωματούχο, τον θεώρησε «Master of the Royal Herds».

41. Ruijgh 1999, 530.

42. Lindgren 1973, II, 152.

43. Palmer 1963, 192.

44. Palaima 1997, 410, 412.

45. Lindgren 1968, 72-76. Palaima 1995, 131. Palaima 1997, 409, με σημ. 14. Ruijgh 1999, 523.

46. Βλ. κριτική εξέταση του ζητήματος, με έμφαση στους δεκατέσσερις τελεστές της τοποθεσίας Σφαγιάνες, που

συνέβαινε και με τεχνίτες του **lāfāgēta* και της Πότνιας, αλλά και με τους ^{G1S}TUKUL των Χετταίων. Έτσι, κάτω από τον γενικευτικό όρο τελεστής, θα υποθέταμε ότι συστεγάζονταν άτομα με διάφορες υπαλληλικές ιδιότητες και εργασιακές αρμοδιότητες, κι ανάμεσά τους και ο κεραμιάς *pi-ri-ta-wo*, που ο χαρακτηρισμός του ως «*φανάκτερος», όπως και στην περίπτωση του κναφέα και του *εντεσδόμου, θα μπορούσε ενδεχομένως να είχε προσλάβει και την έννοια τίτλου.

Συγκριτικά με τον *pi-ri-ta-wo*, η προσωπογραφική ταυτότητα του άλλου επώνυμου κεραμιά, του *qe-ta-ko*, όπως μας παραδίδεται με την πινακίδα **PY Cn 1287**, είναι λιγότερο διαβαθμισμένη, καθώς δεν συγκαταλέγεται αυτός στην ομάδα των τελεστών και ούτε είναι «*φανάκτερος». Ωστόσο, κρίνοντας από την περίπτωση του *pi-ri-ta-wo* που τη μία φορά αναφέρεται απλώς με την ιδιότητα του κεραμιά, ενώ την άλλη ως κεραμιάς «*φανάκτερος», αναρωτιέται κανείς εύλογα μήπως ίσχυε το ίδιο και για τον *qe-ta-ko*, του οποίου έτυχε να φτάσει ως εμάς η απλή μόνο καταστιχογραφική εκδοχή του⁴⁷ σε έναν κατάλογο όπου απαριθμούνται σε συνδυασμό με αίγες (πιθανόν θυσιαστήρια ζώα)⁴⁸ διάφοροι “λειτουργοί” κι ανάμεσά τους επώνυμα κι ένας κναφεύς, ο *te-re-do*. Όπως και να έχουν τα πράγματα, η δραστηριοποίηση του *qe-ta-ko* στην ίδια την Πύλο υποβάλλει κάποιου είδους κεραμικές συναλλαγές με το ανάκτορο.

Στους επώνυμους κεραμείς της Πύλου *pi-ri-ta-wo* και *qe-ta-ko* μπορεί τώρα, σύμφωνα με την ερμηνεία που πρότεινα πιο πάνω, να προστεθεί και ένας τρίτος, ο *i-pe-se-wa* της πινακίδας **PY Fr 1184**, και θα ήταν αυτός ο μόνος που καταχωρίζεται εν γένει στις πινακίδες Γραμμικής Β για ρητές συναλλαγές του με το ανάκτορο, συγκεκριμένα την πα-

ραγωγή και παράδοση ψευδόστομων αμφορέων με σκοπό την αποθήκευση και διακίνηση αρωματικού λαδιού. Αν ευσταθεί η πρότασή μου για την ταυτότητα των «*φανάκτερων» (*wa-na-ka-te-ro*) πάνω στους κρητικούς ενεπίγραφους ψευδόστομους αμφορείς, τότε ο κύκλος των επώνυμων κεραμίων που έρχονται από τον μυκηναϊκό κόσμο διευρύνεται κι άλλο με τους *ka-u-no*, *lri-jo*, *da-ru-za-ra-za* και *ze-ta-ro*. Στο σύνθετο ανακτορικό δίκτυο παραγωγής και διακίνησης προϊόντων και τέχνερων οι δύο ανώνυμοι Πύλιοι κεραμείς της περιοχής *re-ka[ta]-ne* (**PY An 207. 7**) θα ενδιέφεραν την κεντρική διοίκηση απλώς ως τεχνίτες που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά της σε τοπικό επίπεδο, μακριά από το ανακτορικό κέντρο —πιθανότατα δε σε συνάρτηση με την εμπορία λαδιού, για την οποία ήταν απαραίτητοι οι ψευδόστομοι αμφορείς. Όσο για τον κεραμιά της πινακίδας **MY Oe 125** των Μυκηνών, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η συνάφειά του με την Οικία του Λαδεμπόρου δεν θα ήταν άσχετη με την επαγγελματική του ιδιότητα, πολύ περισσότερο λόγω της σημασίας των ψευδόστομων αμφορέων στη διακίνηση λαδιού. Πηγαίνοντας την υπόθεσή μας παραπέρα, θα έλεγα ότι με τα κεραμικά του προϊόντα τροφοδοτούσε ίσως ευκαιριακά και τους ενοίκους των παρακείμενων οικιών —ιδίως της Οικίας των Σφιγγών, με τα πολυάριθμα εκεί αποθηκευμένα αγγεία και την ονομαστική καταγραφή αγγείων στην πινακίδα **MY Ue 611** και στα σφραγίσματα **MY Wt 501-507**. Στο βαθμό μάλιστα που η συστάδα των οικιών αυτών, με την σαφώς έντονη βιοτεχνική δραστηριότητα, ήταν εξαρτημένη εργασιακά από την κεντρική εξουσία⁴⁹, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο συγκεκριμένος κεραμιάς ασκούσε την τέχνη του σε ευρύτερο ανακτορικό πλαίσιο.

όλοι τους κατέχουν κτήματα του τύπου *ko-to-na ki-ti-me-na*, Palmer 1963, 190-198. Για τις διάφορες ερμηνείες του όρου, Lindgren 1973, II, 144-145, λ. *te-re-ta*. Η ίδια, πάντως, θεωρεί ως πιθανότερη την εκδοχή “Tereta would be an occupational designation or perhaps rather a title”, αυτ. 145. Για τους τεχνίτες που αμείβονται από το ανάκτορο με εκχώρηση αγροτεμαχίων, κι ανάμεσά τους οι «*φανάκτεροι» κεραμείς *pi-ri-ta-wo*, *εντεσδόμος *a-tu-ko* και κναφεύς *pe-ki-ta*, βλ. Gregersen 1997, ιδιαιτ. 400-401.

47. Πρβλ. την περίπτωση του *εντεσδόμου *a-tu-ko* που, από τις τρεις φορές που μνημονεύεται σε πινακίδες της Πύλου, μόνο τη μία (**PY En 609**) αναφέρεται ρητά και ως “φανάκτερος”. Ανάλογες σκέψεις διατυπώθηκαν και για τους τρόπους καταστιχογράφησης του κναφέα, Lindgren 1973, 71-72, λ. *ka-na-pe-u*.

48. Όλα τα άτομα του καταλόγου ακολουθούνται από το ιδεόγραμμα της αίγας (CAP), μίας κάθε φορά, με εξαίρεση τον *mo-ri-wo* που πλάι του καταγράφονται δύο αίγες. Για το ενδεχόμενο να πρόκειται για θυσιαστήρια ζώα, βλ. Palaima 1997, 410, με σημ. 23.

49. Tournavitu. 1995, 296-298. Μπουλώτης 1996, 36 με σημ. 80.

VIII. Η σύσταση πολυάριθμων κεραμικών εργαστηρίων, από τα ανακτορικά κέντρα μέχρι την περιφέρεια, συνεπαγόταν ασφαλώς και μία ανάλογη διαφοροποίηση της σημασίας τους⁵⁰, ενώ δεν αποκλείεται πλανόδιοι κεραμείς να προμήθευαν με τα κεραμικά προϊόντα τους μικρότερες κοινότητες, όπως συνέβαινε, λόγου χάρη, στην Κρήτη μέχρι τα νεότερα χρόνια⁵¹. Πλάι σε οργανωμένα, πολυδραστήρια εργαστήρια —κάποια ενδεχομένως ειδικευμένα σε συγκεκριμένους κεραμικούς τύπους που παράγονταν μαζικά κατά εκατοντάδες, όπως οι ψευδόστομοι αμφορείς των κνωσιακών πινακίδων **KN K 700** και **KN K 778** (Εικ. 3-4), λειτουργούσαν ασφαλώς και εργαστήρια μικρότερης εμβέλειας, συνήθως σε πλαίσιο τοπικό, με κεραμείς πλήρους ή μερικής/εποχιακής απασχόλησης και με ευκαιριακή μόνο την υψηλή παραγωγή, ανάλογα με τη ζήτηση. Είναι φυσικό να εικάσουμε ότι η παραγωγή γραπτής κεραμικής θα προσέδιδε παραδοσιακά ιδιαίτερο κύρος στους κεραμείς, ιδίως οσάκις η διακόσμηση, ξεφεύγοντας από τη χειρωνακτική τεχνική γνώση, προϋπέθετε ιδιαίτερες ζωγραφικές δεξιότητες, όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, στην μινωική Κρήτη με τον παλαιοανακτορικό καμαραϊκό ρυθμό, κι αργότερα με τον φυτικό, τον θαλάσσιο και τον ανακτορικό, όπου η τεχνική μπολιαζόταν με την τέχνη. Ανάλογη θα ήταν στον μυκηναϊκό κόσμο η περίπτωση, λόγου χάρη, του εργαστηρίου παραγωγής αγγείων του εικονιστικού ρυθμού που εντοπίστηκε στο Μπερμπάτι, κοντά στις Μυκήνες⁵². Η διαπιστούμενη στον αρχαιολογικό χώρο της εποχής σημασιολογική διαβάθμιση των κεραμικών εργαστηρίων υποβάλλει αυτόματα και την ιδέα μιας κάποιας ιεράρχησης του εργασιακού δυναμικού, γεγονός που στηρίζει την έννοια της συντεχνίας, με έμπειρους κεραμείς, πλάι στους

οποίους θα δρούσαν βοηθητικά νεαροί μαθητευόμενοι, όπως συνέβαινε δηλαδή και στους ιστορικούς χρόνους⁵³. Για τη συντεχνιακή μετάδοση ειδικής τεχνογνωσίας στο πλαίσιο, ειδικότερα, της υφαντικής τέχνης, οι πινακίδες της Κνωσού μας παραδίδουν χαρακτηριστικά όρους παραγόμενου από το ρήμα διδάσκω, όπως *di-da-ka-re* (διδασκαλει, στου διδασκάλου: Τοπική πτώση) και *jde-di-<da->ku-ja* (δεδι<δα>χυία)⁵⁴. Ανάλογη, όμως, συντεχνιακή «διδασκαλία» θα πρέπει να προεξοφλήσουμε και για άλλους επαγγελματικούς/τεχνικούς τομείς με εξειδικευμένα τεχνολογικά μυστικά, όπως η μεταλλουργία, η τέχνη των τοιχογραφιών, η μικρογλυπτική σφραγίδων, η ελεφαντουργία κ.ά., ορισμένες από τις οποίες ασκούνταν μάλιστα ομαδικά⁵⁵. Η κεραμική τέχνη, με τις υψηλές πυροτεχνικές γνώσεις που απαιτούσε για το επιτυχές ψήσιμο των αγγείων, δεν θα έμενε αμέτοχη στο μαθησιακό αυτό «μικρόκοσμο», ιδίως προκειμένου για πολυδραστήρια κεραμικά εργαστήρια όπως αυτά που κάλυπταν τις ανάγκες των ανακτόρων —και ίσως μάλιστα, στην περίπτωσή τους, να μεριμνούσε το ίδιο το ανάκτορο για την εύρυθμη λειτουργία τους.

IX. Άφησα για το τέλος τη μαρτυρημένη άπαξ στην κνωσιακή πινακίδα **KN Ap 639.7** *ke-ra-me-ja*, που εμφανίζεται σε ομαδικό κατάστιχο γυναικών (Εικ. 2), ορισμένες από τις οποίες καταχωρίζονται με τα παιδιά τους —η ίδια μάλιστα η Κεράμεια συνοδεύεται από έναν γιο (*ko-wo*, κόρφος > Αττ. κοῦρος). Το ότι η λέξη *ke-ra-me-ja* αποτελεί το θηλυκό του *ke-ra-me-u* είναι προφανές. Κρίνοντας, όμως, από τον χαρακτήρα της καταγραφής, όπου οι πολυάριθμες, σχετιζόμενες, ως φαίνεται, με την υφαντική, γυναίκες απαριθμούνται εδώ με το προσωπικό τους όνομα θα πρέπει, αναλογικά,

50. Για μία σύνοψη των τεκμηρίων σχετικά με αιγαιακά κεραμικά εργαστήρια, Niemeier 1997 (βλ. στον ίδιο τόμο πρόσθετα στοιχεία για κρητικά κεραμικά εργαστήρια και τον χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής). Ειδικότερα για την επικράτεια της Πύλου, Whitelaw 2001.

51. Γενικά για το ζήτημα πλανόδιων τεχνιτών και “καλλιτεχνών” στο προϊστορικό Αιγαίο —ελεύθερων ή σε ανακτορικές αποστολές—, με αναφορές στις μαρτυρίες της Γραμμικής Β και στους “δημιουργούς” των ομηρικών επών, αλλά και ειδικότερα σε κεραμείς, βλ. Papadopoulos 1997, 451, 454-455 και Boulotis 2000, 845-846, με διεξοδική βιβλιογραφία.

52. Åkerström 1968. Για το ενδεχόμενο σύνδεσης του συγκεκριμένου εργαστηρίου με λατρευτικές πράξεις σχετιζόμενες με την εκεί κεραμική παραγωγή, βλ. Lupack 2008, 159.

53. Βλ. ενδεικτικά Scheibler ²1992, 133-149 (Εργαστήρια και τεχνίτες), 150-165 (Η κοινωνική θέση των Ελλήνων κεραμείων).

54. Ventris – Chadwick ²1973, 162-163. Boulotis 2000, 851.

55. Βλ. ειδικότερα για τοιχογραφικά εργαστήρια, Boulotis 2000, 852.

να συνάγουμε ότι πρόκειται και στην περίπτωσή της για το ανθρωπωνύμιο Κεράμεια και όχι για επαγγελματικό όρο⁵⁶. Εξάλλου, όλα δείχνουν ότι η κεραμική παραγωγή, σε πλαίσιο τουλάχιστον ανακτορικό, όπως είδαμε και με τις πινακίδες Γραμμικής Β από την ηπειρωτική Ελλάδα, ήταν υπόθεση ανδρών, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι γυναίκες δεν επιδίδονταν ευκαιριακά στην κεραμική, στους κόλπους ιδίως της παραδοσιακής οικοτεχνίας. Η Stella είχε θεωρήσει την *ke-ra-me-ja* της Κνωσού ως ένα είδος ανακτορικής αξιωματούχου, υπεύθυνης για την κεραμική (“*officina di vasai*”)⁵⁷, όμως και πάλι η εσωτερική ανάλυση της πινακίδας **ΚΝ Αρ 639** καθώς και η σύγκρισή της με παρόμοια κνωσιακά κατάστιχα γυναικών της σειράς **Αρ**, στην οποία και ανήκει, κάθε άλλο παρά στηρίζουν την ιδιότητά της ως αξιωματούχου. Το ζήτημα της παραδοσιακής ενασχόλησης γυναικών με την κεραμική ήδη από τη Νεολιθική εποχή απαχόλησε την έρευνα με διάφορες αφορμές. Αρχαιολογικά δεδομένα και εθνογραφικές μαρτυρίες συγκλίνουν σταθερά στην άποψη ότι, σε αντίθεση με την οικοτεχνική κεραμική όπου πρωτοστατούσαν οι γυναίκες⁵⁸, τα οργανωμένα εργαστήρια λειτουργούσαν με άνδρες κεραμείς, που πιθανότατα θα μπόηκαν δυναμικά στην κεραμική τέχνη ταυτόχρονα με την επινόηση του κεραμικού τροχού και τη συνακόλουθη βιοτεχνική μαζικοποίηση της παραγωγής. Τα αθηναϊκά εργαστήρια των ιστορικών χρόνων είναι επί του προκειμένου λίαν διαφωτιστικά, αν και, ως φαίνεται, δεν αποκλείεται η εκεί ευκαιριακή συμμετοχή και γυναικών για τη ζωγράφηση, ειδικότερα, αγγείων, όπως δείχνει η περιφνημική ερυθρόμορφη υδρία *Caputi* (σήμερα στη συλλογή της Banca Intesa στο Μιλάνο), γύρω στο 470/460 π.Χ., αποδιδόμενη στον ζωγράφο του Λένιγκραντ, όπου σε στιγμιότυπο εργαστηρίου εικονίζεται ισότιμα,

μαζί με τρεις άνδρες ζωγράφους, και μία γυναίκα σε ανάλογη δραστηριότητα⁵⁹.

Η σημασία του προσωπικού ονόματος Κεράμεια από την αχαιοκρατούμενη Κνωσό εκτείνεται πέραν του πεδίου της απλής ονοματολογικής ταυτότητας, καθότι συμπυκνώνει μέσα του ένα κομμάτι βιωμένης τεχνολογικής και κοινωνικής ιστορίας. Με άλλα λόγια, απηχεί, πιστεύω, την παραδοσιακή, αρχέγονη ενασχόληση των γυναικών με την κεραμική τέχνη, μία ενασχόληση με βαθιές καταβολές στον χρόνο. Σίγουρα μια τέτοια ονοματολογική προέλευση ανθρωπωνυμίων από συγκεκριμένες τεχνικές δραστηριότητες δεν θα ήταν συνήθης στους μυκηναϊκούς χρόνους, όπως δεν ήταν, άλλωστε, και στην ιστορική εποχή. Όμως και εκεί δεν λείπουν κάποιες σχετικές μαρτυρίες, και μάλιστα ονόματα παράγωγα της κεραμικής τέχνης. Επιγραφές της Αττικής και Λακωνίας μας παραδίδουν τα ανδρικά ονόματα Κεράμων και Κέραμος αντίστοιχα⁶⁰, ενώ σε μία αττική επιγραφή του 7ου αι. π.Χ. εμφανίζεται και το θηλυκό Κεραμώ⁶¹.

Οι αιώνες που χωρίζουν την κνωσιακή Κεράμεια από την Κεραμώ της Αττικής δεν είναι αγεφύρωτοι. Παρά τη βαθιά τομή που υπέστη ο ελληνικός κόσμος με την παρακμή των μυκηναϊκών ανακτορικών μορφωμάτων, το στοιχείο της συνέχειας γίνεται αισθητό σε πολλούς τομείς του υλικού, θρησκευτικού και εθμικού βίου —ανάμεσα δε σε άλλα, και στον μορφολογικό σχηματισμό ανθρωπωνυμίων. Η προσωπογραφία των μυκηναϊκών κέντρων, όπως αναδύεται από τις πινακίδες Γραμμικής Β, βρίσκει ομολογουμένως χτυπητές ονοματοδοτικές αντιστοιχίες με ανθρωπωνύμια των ιστορικών χρόνων. Κεράμεια και Κεραμώ, από τις δύο πλευρές των Σκοτεινών Χρόνων, ανακρατούν και οι δύο στα ονόματά τους τη σημασία της κεραμικής όπως αυτή ασκήθηκε σε γυναικεία χέρια.

56. Ventris – Chadwick ²1973, 101-102. Baumbach 1986, 275 (“We have an example here of an occupational term being used as a personal name”). Landenius Enegren 2008, 90, 130 (Κατάλογος ονομάτων). Για αμφικλινή ερμηνευτική προσέγγιση της *ke-ra-me-ja*, Κορκα 1997, 528.

57. Stella 1965, 138.

58. Βλ. χαρακτηριστικά: Peacock 1982, 8, 13-17, 75-78. Wright 1991. Nordquist 1995. Papadopoulos 1997, 452, 453, 455-456. Κορκα 1997, 522 με σημ. 4, 528, όπου και αναφορά σε πιθανές παραστάσεις κεραμίων (και γυναικών;) στην παλαιονακτορική σφραγιδογλυφία, πρβλ. Evans 1921, 124, εικ. 93Α και Evans 1935, 521-522, εικ. 464.

59. Beazley 1944. Βλ. όμως την άποψη ότι στη συγκεκριμένη παράσταση απεικονίζεται η γυναίκα του κεραμεία-αγγειογράφου, Kehrbeg 1982.

60. Osborne – Byrne 1994, 257, λ. *Κεράμων*. Fraser – Matthews 1997, 240, λ. *Κέραμος*.

61. Osborne – Byrne 1994, 257, λ. *Κεραμώ*.

Βιβλιογραφία

- Åkerström 1968:** A. Åkerström, A Mycenaean Potter's Factory at Berbati near Mycenae, στο *Atti e memorie del I Congresso di Micenologia, Roma 1967*, vol. 1 (*Incunabula Graeca* 25), Roma, 3-6.
- Aravantinos 1984:** V. L. Aravantinos, The Use of Sealings in the Administration of Mycenaean Palaces, στο C. W. Shelmerdine – Th. Palaima (επιμ.), *Pylos Comes Alive: Industry and Administration in a Mycenaean Palace. A Symposium of the New York Society of the Archaeological Institute of America and Fordham University*, New York, 41-48.
- Baumbach 1986:** L. Baumbach, The Personal Names on the Knossos Ap Tablets, στο A. Etter (επιμ.), *O-p-e-r-o-s-i: Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag*, Hawthorne, 273-278.
- Beazley 1944:** J. D. Beazley, Potter and Painter in Ancient Athens, *Proceedings of the British Academy* 30, 93-95.
- Bennett 1958:** E. L. Bennett Jr., *The Olive Oil Tablets of Pylos: Texts of Inscriptions Found, 1955*, *Minos Suppl.* 2.
- Bennett – Olivier 1973:** E. L. Bennett Jr. – J.-P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed I: Texts and Notes*, *Incunabula Graeca* 51, Roma.
- Bennett – Chadwick 1958:** E. L. Bennett, Jr. – J. Chadwick, The Mycenae Tablets II, *Transactions of the American Philosophical Society* N.S. 48:1, 1-122.
- Boulotis 1982:** Chr. Boulotis, Ein Gründungsdepositum im minoischen Palast von Kato Zakros: Minoisch-mykenische Bauopfer, *AKorrBl* 12, 153-166.
- Boulotis 2000:** Chr. Boulotis, Travelling Fresco Painters in the Aegean Late Bronze Age: The Diffusion Patterns of a Prestigious Art, στο S. Sherratt (επιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Thera, 30 August – 4 September 1997*, τόμ. II, Athens, 844-858.
- Chadwick – Godart κ.ά. 1986:** J. Chadwick – L. Godart – J. T. Killen – J. P. Olivier – A. Sacconi – I. A. Sakellarakis, *Corpus of Mycenaean Inscriptions from Knossos*, τόμ. I, Cambridge – Roma.
- Eckstein 1974:** F. Eckstein, *Handwerk, Teil 1: Die Aussagen des frühgriechischen Epos*. *Archaeologia Homerica* II:L, Göttingen.
- Edwards 1991:** M. W. Edwards, *The Iliad: A Commentary*, τόμ. V, Cambridge.
- Evans 1921 και 1935:** Sir A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, τόμ. I, IV, London.
- Fraser – Matthews 1997:** P. M. Fraser – E. Matthews (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names, IIIA: The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, Oxford.
- Gérard-Rousseau 1968:** M. Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, *Incunabula Graeca* 29, Roma.
- Gregersen 1997:** M.-L. Bech Gregersen, Pylian Craftsmen: Payment in Kind/Rations or Land?, στο *TEXNH* 1997, 397-405.
- Hallager 1987:** E. Hallager, The Inscribed Stirrup Jars: Implications for Late Minoan Crete, *AJA* 91, 171-190.
- Haskell κ.ά. 2011:** H. W. Haskell – R. E. Jones – P. M. Day – J. T. Killen, *Transport Stirrup Jars of the Late Bronze Age Aegean and East Mediterranean*, *Prehistory Monographs* 33 INSTAP, Philadelphia.
- Hiller 1988:** S. Hiller, Dependent Personnel in Mycenaean Texts, στο M. Heltzer – E. Lipínski (επιμ.), *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 BC). Proceedings of the International Symposium Held at the University of Haifa from the 28th of April to the 2nd of May 1985*, Leuven, 63-68.
- Judson 2013:** A. P. Judson, The Linear B inscribed stirrup jars, *Kadmos* 52, 69-110.
- Kehrberg 1982:** I. Kehrberg, The Potter-Painter's Wife: Some Additional Thoughts on the Caputi Hydria, *Hephaistos* 4, 25-35.
- Kopaka 1997:** K. Kopaka, "Women's Arts – Men's Crafts"? Towards a Framework for Approaching Gender Skills in the Prehistoric Aegean, στο *TEXNH* 1997, 521-531.
- Landenius Enegren 2008:** H. Landenius Enegren, *The People of Knossos: Prosopographical Studies in the Knossos Linear B Archives*, *Boreas* 30, Uppsala.
- Lindgren 1968:** M. Lindgren, Two Linear B Problems Reconsidered from a Methodological Point of View. 1. Did the *wanaka* really bury *85kewa damokoro? 2. Who Wept over *wanaka*?, *OpAth* 8, 61-76.
- Lindgren 1973:** M. Lindgren, *The People of Pylos. Prosopographical and Methodological Studies in the Pylos Archives. Part I: A Prosopographical Catalogue of Individuals and Groups. Part II: The Use of Personal Designations and Their Interpretation*, Uppsala.
- Lupack 2008:** S. Lupack, *The Role of the Religious Sector in the Economy of Late Bronze Age Mycenaean Greece*, *BAR International Series* 1858, Oxford.
- Μαρινάτος 1959:** Σπ. Μαρινάτος, Βασιλικά μωρεψεία και αρχεία εν Μυκλήναις, *ΠΑΑ* 33, 161-172.

- Μπουλώτης 1996:** Χρ. Μπουλώτης, Η ελιά και το λάδι στις ανακτορικές κοινωνίες της Κρήτης και της μυκηναϊκής Ελλάδας: Όψεις και απόψεις, στο *Ελιά και λάδι, Δ΄ Τριήμερο εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 19-58.
- Niemeier 1997:** W.-D. Niemeier, The Mycenaean Potter's Quarter at Miletus, στο *TEXNH* 1997, 347-352.
- Nordquist 1995:** G. Nordquist, Who Made the Pots? Production in Middle Helladic Society, στο R. Laffineur – W.-D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut 10-13 April 1994*, *Aegaeum* 12, Liège, 201-207.
- Olivier 1998:** J.-P. Olivier, El comercio micénico desde la documentación epigráfica, *Minos* 31-32, 1996-1997, 275-292.
- Osborne – Byrne 1994:** M. J. Osborne – S. G. Byrne (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names, II: Attica*, Oxford.
- Palaima 1992:** Th. G. Palaima, Mycenaean Scribal Aesthetics, στο R. Laffineur – L. Crowley (επιμ.), *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference. University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April*, *Aegaeum* 8, Liège, 63-75.
- Palaima 1995:** Th. G. Palaima, The Nature of the Mycenaean *Wanax*: Non-Indo-European Origins and Priestly Functions, στο P. Rehak (επιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992*, *Aegaeum* 11, Liège, 119-139.
- Palaima 1997:** Th. G. Palaima, Potter and Fuller: The Royal Craftsmen, στο *TEXNH* 1997, 407-412.
- Palmer 1963:** L. R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford.
- Παπαδημητρίου – Πέτσας 1950:** Ι. Παπαδημητρίου – Φ. Πέτσας, Ανασκαφαί εν Μυκίηναις, *ΠΑΕ*, 203-233.
- Papadopoulos 1997:** J. K. Papadopoulos, Innovations, Imitations and Ceramic Style: Modes of Production and Modes of Dissemination, στο *TEXNH* 1997, 449-462.
- Πετράκης 2010:** Β. Πετράκης, *wa-na-ka-te-ro*: Σπουδές στην Οικονομική Οργάνωση και Πολιτική Γεωγραφία της Υστερομινωικής ΙΙΙ Κρήτης με αφορμή τη Συνθετική Ανάλυση των Ενεπίγραφων Ψευδοστομών Αμφορέων που μνημονεύουν τον Ηγεμονικό Τίτλο. (αδημ. διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα.
- Piteros κ.ά. 1990:** Chr. Piteros – J.-P. Olivier – J. L. Melena, Les inscriptions en Linéaire B des nodules de Thèbes (1982): La fouille, les documents, les possibilités d'interprétation, *BCH* 114, 103-184.
- Ruijgh 1999:** C. J. Ruijgh, φάναξ et ses dérivés dans les textes mycéniens, στο S. Deger-Jalkotzy – S. Hiller – O. Panagl (επιμ.), *Floreat Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, τόμ. ΙΙ, Wien, 521-535.
- Scheibler 2019:** I. Scheibler, *Ελληνική Κεραμική. Παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων ελληνικών αγγείων* (μετάφρ. Ε. Μανακίδου), Αθήνα.
- Shelmerdine 1985:** C. W. Shelmerdine, *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos*, *SIMA Pocket-book* 34, Göteborg.
- Stella 1965:** L. A. Stella, *La civiltà micenea nei documenti contemporanei*, *Incunabula Graeca* 6, Roma.
- TEXNH 1997:** R. Laffineur – Ph. P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16, Liège.
- Tournavitou 1995:** I. Tournavitou, *The "Ivory Houses" at Mycenae*, *BSA Suppl.* 24, London.
- van Alfen 1996-1997:** P. van Alfen, The Linear B Inscribed Jars as Links in an Administrative Chain, *Minos* 31-32, 251-274.
- Φάππας 2010:** Ι. Φάππας, «Έλαιον εὐώδες τεθνωμένον». Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14ος-13ος αι. π.Χ.), *Κρητική Εστία* 13, Χανιά.
- Ventris – Chadwick 2019:** M. Ventris – J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.
- West 1978:** M. L. West, *Hesiod, Works and Days*, Oxford.
- West 2003:** M. L. West, *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Oxford.
- Whitelaw 2001:** T. Whitelaw, Reading between the Tablets: Assessing Mycenaean Palatial Involvement in Ceramic Production and Consumption, στο S. Voutsaki – J. Killen (επιμ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, Cambridge Philological Society Suppl. 27, 51-79.
- Wright 1991:** R. P. Wright, Women's Labor and Pottery Production in Prehistory, στο J. M. Gero – M. W. Conkey (επιμ.), *Engendering Archaeology. Women and Prehistory*, Cambridge Mass, 194-223.

Summary

Kerameus (ke-ra-me-u) and Kerameia (ke-ra-me-ja) in the Mycenaean Linear B Tablets

Christos Boulotis

The decipherment of Linear B demonstrated the Mycenaean background of the literary attestations of “potters” in early Greek epic (Homer, Hesiod): references to the *ke-ra-me-we* (κεραμῆνες > κεραμείς “potters”) constitute the earliest written attestation of this craft in Greek. Such testimonies refer to real, active craftsmen, reported on tablets mostly from the palatial site of Pylos and Mycenae, while the name *ke-ra-me-ja* (used as a personal name: Κεράμεια) is attested once on a Knossian document. Two of the Pylian potters are reported by name: *qe-ta-ko* (*K^wεστάκων > *Θεστάκων ή * K^wέστακος > *Θέστακος) and *pi-ri-ta-wo* (*Βριτάφων ή *Φιλιστάφων); the latter is also described as *φανάκτερος (*wa-na-ka-te-ro*) “pertaining to the *wanax* / ruler”.

The present contribution attempts to understand the prosopographic identity of the potters attested in the Linear B corpus, as well as their area of activity in relationship to the central palatial administration. General issues will be raised regarding the role of these potters in the context of ceramic production in the Late Bronze Age and the significance of their workshop activity. Besides those certainly attested potters, further epigraphic “hints” will also be sought in other, less explicit records, particularly those Pylian and Knossian Linear B documents that refer to the production of transport stirrup jars, as well as to the occasional occurrence of masculine personal names painted on such jars and designated as *φανάκτερος. Eventually, as far as the Knossian personal name *ke-ra-me-ja* / Κεράμεια is concerned, also attested in the form Κεραμώ on an Attic 7th century B.C. inscription, its occurrence indicates a fully integrated segment of experienced technological and social historic, assignable to a context where domestic pottery production, unlike organized workshop production, was performed by women.